

УДК 945(477)(051)“14/17”

ДОКУМЕНТОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИТОВСЬКОЇ, КОРОННОЇ ТА МАЗОВЕЦЬКОЇ МЕТРИК

Г. М. Савчук

*Українська академія друкарства,
вул. Під Голоском, 19, Львів, 79020, Україна*

Досліджено поняття метрики у значенні системи організації діловодства та державного архіву Великого князівства Литовського, Польського королівства, Мазовецького князівства та Речі Посполитої у XV–XVIII ст. Розглянуто історію, організацію та функціональне призначення так званих Литовської, Коронної та Мазовецької Метрик. Проаналізовано функціонування метрик як баз даних документів пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Виділено позитивні і негативні аспекти функціонування цієї середньовічної форми організації документообігу. Подані сучасні аналогії метрик у цьому значенні.

Ключові слова: *метрика, Литовська Метрика, Коронна Метрика, Мазовецька Метрика, канцлер, канцелярія, архів, база даних.*

Постановка проблеми. Археографічному та джерелознавчому аналізу Литовської, Коронної і меншою мірою Мазовецької Метрик присвячено чимало досліджень. Оминаючи ці питання, зосередимося на документознавчій характеристиці об'єкта. Об'єктом в цьому разі є власне Литовська Метрика, Коронна Метрика і Мазовецька Метрика; предметом — документознавчі та діловодчі основи їх створення і функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Книги Литовської Метрики на сьогодні частково опубліковані. Це стосується, зокрема, книг, що зберігаються у Литві. З українських матеріалів видана ревізія замків 1545 р. з докладною вступною статтею [4]. Серед дослідників, які вивчали Литовську Метрику та великокнязівську канцелярію можна назвати С. Пташицького [6], М. Любавського [5], Ф. Леонтовича, М. Довнар-Запольського, М. Володимирського-Буданова, І. Лаппо, Ю. Бардаха, П. Кеннеді-Грімстед, В. Менжинського, Е. Баньоніса, М. Ковальського, Я. Дашкевича та інших [4, с. 5]. Польський Головний архів давніх актів (AGAD) на своєму сайті опублікував не тільки оцифровані книги Коронної Метрики (разом із Мазовецькою Метрикою як її складовою), але й архівознавчі розвідки провідних сучасних польських фахівців [7; 8]. З українських останніх досліджень можна згадати розвідку Леонтія Войтовича [2, с. 78–80]. Але здебільшого вищезгадані дослідження та публікації мають археографічний та джерелознавчий, а не документознавчий характер.

Мета статті — дати якомога повнішу документознавчу характеристику Литовської, Коронної і Мазовецької Метрик. Для її досягнення поставлені такі завдання:

- 1) визначити Литовську Метрику, Коронну Метрику і Мазовецьку Метрику як об'єкт документознавчого аналізу;
- 2) виділити основи їх організації і функціонального призначення;
- 3) актуалізувати роль цього виду документа в сучасних умовах.

Розв'язання цих завдань потребує певної методики дослідження. Кожна з метрик характеризується за такими пунктами: а) час функціонування; б) організація; в) функціональне призначення; г) подальша доля. Після цього відбувається документознавчий аналіз усіх трьох Метрик на рівні визначення дефініцій, виділення основної мети створення і функціонування, позитивних та негативних сторін, пошук сучасних відповідників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саме поняття «метрика» має кілька значень. Це й умовна назва системи версифікаційних правил поезії (метрика віршування), і поняття простору-часу (наприклад, метрика Шварцшильда у теорії відносності), й історично-побутова назва свідоцтва про народження або метричної книги. Дискусійним залишається питання походження цього слова: з грецького *metrikos* — усічений чи латинського *matricula* — канцелярська книга [3]. Але у випадку Литовської, Коронної та Мазовецької Метрик подані визначення не підходять. У діловодстві середньовічних установ використовувалися реєстри (реєстри) — книги з записом текстів вихідних документів, що спричинило розвиток різновидів актових книг, до яких вписували різні документи. У польсько-литовському діловодстві термін «метрика» власне й відповідав термінові «реєстр» («реєстр») [1].

Литовська Метрика (лат. *Acta / Metrica Magni Ducatus Lithuaniae*, пол. *Metryka Litewska*) — назва архіву документів, що виходили з канцелярії Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського з першої половини XV ст. до 1795 р. У вузькому розумінні Литовська Метрика означає реєстри великокняжої канцелярії, куди заносили записи важливих вихідних з канцелярії документів.

Перші відомості про канцелярію при дворі великого князя сягають часів правління Вітовта (1392–1430). Спочатку канцелярія і архів перебували у великокняжій скарбниці Тракайського замку, з 1511 р. перевезені у Віленський замок, у приміщення державної скарбниці. Розміщення архіву в замку під наглядом скарбника свідчить про особливе ставлення уряду до державного архіву. Державна скарбниця була для великокнязівської канцелярії архівом. Крім цієї основної канцелярії, існувала «похідна» при великому князі у його подорожах. Записи з книг похідної канцелярії заносили до основних книг Литовської Метрики.

З кінця XV ст. маємо свідоцтво того, що канцелярія князівства організована була досить раціонально [5, с. 267–268]. На чолі канцелярії стояв канцлер Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, при ньому перебували віце-канцлер, писарі і дяки. Порядок видавання грамот із канцелярії князя свідчить про обов'язки її штату: дяк переписував виготовлену грамоту, заносив її копію («от пуск») до книги Метрики, а писар скріплював грамоту (тобто підписував, як тоді говорили — «ставив свою скрепу»). Для багатьох документів «скрепи» писаря було досить. Грамота виходила з канцелярії від імені великого князя, але без його підпису.

Слово «книги» (у множині) в канцелярії Великого князівства Литовського вживалося не в сучасному розумінні, а як найменування на рівні поняття всієї документації, призначеної для довгострокового зберігання. Одразу після запису до «книг» ці документи набували юридичного статусу і в майбутньому не підлягали переписуванню в канцелярії. Лише 1594 р. було розпочато переписування оригінальних книг Литовської Метрики у зв'язку з їх поганим фізичним станом через несприятливі умови зберігання у Віленському замку. За кілька років всі книги було переписано, зроблено реєстри внесених до них документів. Кожна готова книга-копія супроводжувалася кириличним змістом — подокументним переліком заголовків, вписаних в окремий зошит, що підшивався на початку книги. У результаті в 1607 р. з'явилося 190 нових книг, які зберігалися вже не в замку, а самому місті Вільно. Старі книги мали зберігатися в казні, а переписані — у канцлера для загального користування. Саме ці книги-копії XV — першої половини XVI ст. збереглися, а давні оригінальні книги втрачені [1].

Канцлер і віце-канцлер були зобов'язані книги Метрики «в своїй охороні зберігати пильно». Для цього вони мали при собі одного чи двох «присяглих» писарів, щоб у разі втрати якогось важливого документа можна було одразу створити засвідчену копію за великокнязівською печаткою. Окрім звичайної посади писаря, при канцелярії були секретарі — так тоді звалися писарі, що знали латинську мову. Остання на ті часи була міжнародною офіційною мовою документів. Писар литовської великокнязівської канцелярії спостерігав за внесенням кожного вихідного документа в актову книгу цієї канцелярії, якою й була Литовська Метрика (у вузькому значенні). Практичні потреби зберігання і використання архівних документів зумовлювали доцільність складання реєстрів документів. 1570 р. документи, які зберігалися у державній скарбниці, були детально описані. Для прискорення пошуку документів канцлери запровадили групування матеріалу під час записування до книги метрики. Наприкінці XV ст. книги Литовської Метрики склалися за тематичним принципом. Канцелярія вела «книги данин і судових справ», «книги аренд», «книги відправ», «книги посольств» та ін. Зокрема, призначенням книг записів актових документів було відтворювати офіційні копії документів, що вийшли з великокнязівської канцелярії, які підтверджували права успадкування, привілеї, шляхетність походження тощо.

Тож функціональне призначення Литовської Метрики зрозуміле: у разі втрати документа чи потреби його засвідченої копії він просто виписувався з відповідної метричної книги та скріплювався підписом канцлера, віце-канцлера або й простого писаря та великокняжою печаткою. Також завдяки метриці вівся реєстр всієї вихідної документації канцелярії Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

Подальша доля Литовської Метрики склалася трагічно. У середині 1740-х рр. книги були перевезені до Варшави, де розділені на розділи Великої і Малої канцелярій. Під керівництвом польського історика Адама Нарушевича книги Литовської Метрики було опрацьовано і укладено реєстри документів до кожної. Після ліквідації Речі Посполитої у 1795 р. Литовську Метрику було вивезено у Санкт-Петербург

(Росія). 1799 р. за умовами російсько-пруської угоди частину матеріалів Литовської Метрики було передано Пруссії. Із книг переписів і справ публічних у сенатському архіві залишилося те, що стосувалося Литви і Галичини. Зі створенням Варшавського генерал-губернаторства в період наполеонівських війн матеріали Литовської Метрики Пруссія повернула до Варшави.

У Санкт-Петербурзі спеціально створена комісія-експедиція 1803 р. уклала реєстр перших сорока книг метрики. Метрику, яка зберігалася в Сенаті, 1809 р. було розділено і частина матеріалів (козацькі справи і частково польські) потрапила до Депо манускриптів при імператорській Публічній бібліотеці. Документи Литовської Метрики використовували у довідковій діяльності Сенату (видавали копії грамот та інших актів для доказу прав власності). Упорядкуванню метрики також сприяла діяльність комісії, створеної 1835 р. з метою перевірки архівів Міністерства юстиції. Крім заходів щодо охорони і збереження документів, комісія систематизувала метрику, поділила всі книги на 12 відділів: книги записів, судові справи, публічні справи, переписи, виписи, справи за печаткою, книги Неодмінної Ради і справи новітнього діловодства XVIII ст., реєстри, книги копій, давні акти, родовідні справи, межові карти і плани. Станіслав Пташицький затвердив цю структуру, уклав і видав опис книг Литовської Метрики [6]. 1887 р. Литовську Метрику передали до Московського архіву Міністерства юстиції (МАМЮ). Наступного року 350 «давніх актів» надійшли до Московського архіву Міністерства закордонних справ. У 1939 р. Центральний державний архів давніх актів у Москві (ЦГАДА) взяв на облік фонд Литовської Метрики. Крім книг великокнязівської канцелярії, до складу фонду ЛМ в РДАДА входять архіви судових установ, документи приватних архівів. Таким чином, в одному фонді об'єднано документи різних фондоутворювачів і він набув характеру *архівної колекції*.

Більша її частина досі зберігається у Російському державному архіві державних актів (РГАГА, Москва). Вона містить 662 одиниці зберігання і складає архівний фонд № 389. За Ризьким мирним договором 1921 р. частина книг Литовської Метрики потрапила до варшавського AGAD, де перебуває в архівному фонді «Tak zwana Metryka Litewska». Окремі документи Литовської Метрики сьогодні зберігаються в архівах та бібліотеках Вільнюса, Києва, Санкт-Петербурга. Зокрема, Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Києві має мікрофотокопії окремих книг (фонд КМФ-36) [2, с. 79].

Коронна Метрика — це, у вузькому значенні, книга реєстрації виданих у Польському королівстві нормативних актів, документів чи публічно-правових актів із королівської канцелярії. У широкому — загалом державний архів усіх актів, виданих королем чи сеймом Польщі за 1447–1795 роки [3, 8].

Центральним архівом Речі Посполитої, куди після Люблінської унії (1569 р.) увійшли більшість українських земель, була *Коронна метрика*. Ця назва закріпилася за урядово-адміністративними книгами, які вели в Коронній канцелярії. До книг вписували документи, що виходили з королівської канцелярії: королівські універсали, привілеї шляхетським родам і католицькій церкві, приватноправові

акти, конституції, документи зовнішньополітичної діяльності. До книг записували не тільки грамоти, привілеї, а й судові рішення короля [2, с. 80].

Коронна Метрика поділялася на велику (повну), якою відав канцлер Корони (Польського королівства), та малу, якою відав підканцлер. Істотних відмінностей і поділу обов'язків між двома посадами не було (часом один із них виконував тільки представницькі функції). Кожен запис вносився у книгу того сановника, чия канцелярія готувала документ. Метричні книги, названі з самого початку реєстрами королівської канцелярії, ще не були книгами у власному значенні цього слова — це були більші або менші в'язки зошитів, які склалися в міру потреби щоразу з різної кількості аркушів. З кінця XV ст. загальний масив книг Метрики було поділено на три серії [1].

За функціональним призначенням до кінця XV ст. Коронна Метрика фіксувала тільки доходи королівської скарбниці, але вже у XVI ст. бачимо в ній витяги з промов та інструкції депутатів Сейму, положення Сейму Корони, а з 1569 р. — Речі Посполитої; листування з магістратами найбільших міст (зокрема й Львова) тощо. Після Люблінської унії 1569 р. для документів з приєднаних до Корони Волинського, Брацлавського та Київського воєводств створена окрема серія книг під назвою Руська (Волинська) Метрика.

На українських землях у складі Речі Посполитої за Люблінською унією 1569 р. діяло не коронне, а русько-литовське право, офіційною мовою визнавалася українська («руська») мова, що і було підставою для виділення «руських» книг у діловодстві Коронної канцелярії. Таким чином, відмінність у мові офіційного діловодства зумовила появу «руської» серії у складі Коронної Метрики.

Для інкорпорованих до Корони Польської воєводств — Волинського, Брацлавського і Київського у Коронній канцелярії започаткували з серпня 1569 р. окрему групу книг — *Руську (Волинську) метрику*. Волинська метрика стала структурною частиною Коронної Метрики. Книги перебували у віданні коронного канцлера, їх вели окремі «руські писарі» Коронної канцелярії.

Місцем перебування книг Коронної Метрики був спочатку Краків. За Сигізмунда III (1587–1632) архів, як і столиця Речі Посполитої, були перенесені у Варшаву. Під час шведської окупації 1655 та 1704–1706 років відбиток з книг Метрики було відправлено у Стокгольм. З ліквідацією Речі Посполитої книги Коронної, як і Литовської, Метрик відправлено до Санкт-Петербурга. Особливості діловодства Коронної канцелярії та порядкування в державному архівосховищі Речі Посполитої були такими, як і у Великому князівстві Литовському. Подібною стала і дальша доля обох метрик (Литовської і Коронної): у середині XVIII ст. їх об'єднали у Варшаві, 1795 р. перевезли до Петербурга, а згодом — до Москви. До Варшави книги Коронної Метрики повернулися лише 1921 р. і зараз перебувають в Archiwum Głównie Akt Dawnych. 28 книг зі складу Руської Метрики за 1569–1673 рр. зберігаються в РГАГА у складі фонду Литовської Метрики (ф. 389, кн. 191–220). Мікрофільми цих книг є у ЦДІА України (ф. КМФ-36). Книга, що охоплює 1609–1611 рр., зберігається у Курнікській бібліотеці Польської академії наук (PAN).

Мазовецька Метрика охоплює документи за 1414-1526 роки, згруповані в 21 книгу, що зараз перебувають у складі Коронної Метрики в AGAD [7]. Взагалі про посаду канцлера при дворі мазовецьких князів знаємо принаймні з кінця XIV ст. (договори Земовита IV з Владиславом-Ягайлом 1386–1388 рр.). Можемо припустити, що організація мазовецької канцелярії була схожа на аналогічні у Вільні та Кракові, однак у менших масштабах.

Для українського дослідника цінність документів Мазовецької Метрики у тому, що вони стосувалися не тільки Мазовії, але й таких українських територій, як Жидачівське (до 1442 р.) і Белзьке (до 1462 р.) князівства. Насамперед це надання земель мазовецькій шляхті, фіксація процесів колонізації, переписка і привілеї містам від мазовецьких володарів [2, с. 80]. Окремий інтерес становлять згадки про єврейську громаду Белза, що саме в період мазовецького правління зростає і заявляє про себе.

До 1526 року книги Мазовецької Метрики перебували при княжому дворі, що постійно переміщався (основною резиденцією була Варшава). З ліквідацією Мазовецького князівства вони були передані до складу Коронної Метрики і повторили її історичну долю. Зараз AGAD провів оцифрування, зокрема й книг Мазовецької Метрики (як складової Коронної), що спростило для українських дослідників раніше ускладнений доступ до них [7].

Документознавчий аналіз трьох метрик варто розпочати з чіткого з'ясування дефініцій. Очевидно, що треба визнати більш вірогідною етимологію слова не від грецького *metrikos*, а від пізньолатинського *matricula* — канцелярська книга. У вузькому значенні метрика в цьому випадку — це книга реєстрації вихідної та вхідної документації, у широкому (і з великої літери) — весь державний архів Великого князівства Литовського, Польського королівства (Корони) та Мазовецького князівства. За організацією її можна порівняти з сучасними базами даних.

Основна мета створення і функціонування Литовської, Коронної та Мазовецької Метрик: а) реєстрація документів; б) копіювання документів; в) управління документопотоком; г) архівні функції (зберігання та ін.).

Позитивні аспекти організації та функціонування: а) метрики полегшували роботу з документами; б) давали можливість швидко відновити документ; в) сприяли зберіганню найважливіших документів; г) виконували роль каталогу, що давав можливість швидко знайти потрібний документ.

До негативних аспектів можна віднести: а) великі затрати робочого часу і сили на створення метрик; б) слабка внутрішня організація канцелярій (нерозподілені функції, відсутність шаблонів — однорідну інформацію можна знайти в різних книгах, брак дисципліни канцеляристів — не всі документи потрапляли у метрику, часта підробка документів (особливо судових рішень), загальне хабарництво чиновників-канцеляристів; в) стосовно Литовської Метрики — розкиданість і втрата матеріалів у через історичні обставини; г) слід пам'ятати, що у випадку метрик маємо справу не з оригіналами документів, а записами переважно не ранішими XVI ст., що створює проблему верифікації джерела.

У пошуку сучасних відповідників вищеозначених метрик варто зазначити, що вони виконували функції державного архіву, державного реєстру, бази даних. На сьогодні більшість подібних даних зберігається в електронній формі, що передбачає ті ж принципи формування, але усувається характерний для давніх метрик і подібних їм збірок документів різнобій через упровадження шаблонів, стандартизацію та уніфікацію документів, чіткий розподіл функцій у сучасному діловодстві.

Для істориків Литовська, Коронна та Мазовецька Метрики — це насамперед архівне джерело, зразок дипломатики XV–XVIII століть, матеріал для сфрагістики. Для мовознавця — джерело середньовічних латинської, польської і так званої руської канцелярської мови. Натомість для документознавця — це один із зразків документообігу, каталогізації, способу архівації даних. Можна узагальнити, що метрика в цьому значенні і в документознавчому аспекті — це історичний зразок організації документообігу на рівні державних установ, джерело відомостей про роботу канцелярії та функції канцелярських службовців.

Висновки. Литовська, Коронна і Мазовецька Метрики являють собою не тільки історичне джерело, але й об'єкт для дослідження документознавця — фахівця з документообігу, діловодства та інформаційної діяльності. За організацією вони відповідали рівню вимог XV–XVI ст., однак вже у XVII–XVIII ст. європейське діловодство значно просунулося, нагромадило у Речі Посполитій залишалося на попередньому рівні. Попри це, сам факт збереження метрик (з інформацією у них) дає змогу позитивно оцінити роботу їх творців і висловити надію, що сучасні фахівці повторять їхній успіх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блануца А. В. Литовська Метрика / А. В. Блануца, Д. П. Ващук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Litovska_metryka.
2. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. — Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. — 784 с.
3. Енциклопедія історії України: Т. 6 : Ла-Мі / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Національна академія наук України ; Інститут історії України. — К. : В-во «Наукова думка», 2009. — 790 с.
4. Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко ; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці ; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні [Серія: Архівні джерела т. 7] ; Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 2005. — 600 с.
5. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский; подгот. к печати Д. В. Карев ; авт. вступ. ст. Д. В. Карев. — Минск : Беларус. навука, 2012. — 397 с.
6. Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики / С. Л. Пташицкий. — СПб., 1887. — 167 с.
7. Grabowski J. Metryka Księstwa Mazowieckiego (XV-XVI w.) / J. Grabowski [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pther.eu/MK/tekst4_pol.html.

8. Метрыка Коронна і jej kopia cyfrowa w internecie [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pther.eu/MK/>.

REFERENCES

1. Blanutsa A.V., & Vashchuk, D. P. (2016). Lytovska Мetryka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Litovska_metryka (in Ukrainian).
2. Voitovych, L. V. (2006). Kniazha doba na Rusi: portrety elity, Bila Tserkva, Vyd. O. V. Pshonkivskiyi (in Ukrainian).
3. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 6 : La-Mi. (2009). Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, "Naukova dumka" (in Ukrainian).
4. Lytovska Мetryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku (2005). Instytut ukrainskoi arkhеohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, Kyiv (in Ukrainian).
5. Liubavskiyi, M. K. Oчерk ystorry Lytovsko-Russkoho hosudarstva do Liublynskoi unyy vkluchytelno (2012). Mynsk: Belaruskaya navuka (in Russian).
6. Ptashytskyi, S.L. Opysanye knyh y aktov Lytovskoi Мetryky (1887). Sankt Peterburh (in Russian).
7. Grabowski, J. Мetryka Księstwa Mazowieckiego (XV-XVI w.) (2015). Retrieved from http://pther.eu/MK/tekst4_pol.html (in Polish).
8. Мetryka Koronna i jej kopia cyfrowa w internecie (2015). Retrieved from <http://pther.eu/MK/> (in Polish).

DOCUMENTAL DESCRIPTION OF LITHUANIAN, CROWN'S AND MAZOWIAN METRICS

H. M. Savchuk

*Ukrainian Academy of Printing,
19, Pid Holoskom St., Lviv, 79020, Ukraine
hryhorlv@ukr.net*

The article explores the concept of the meaning of the metric system of records and public archives of the Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, Mazowian Duchy and the Rzecz Pospolita of XV-XVIII c. The history, organization and functionality of the so-called Lithuanian, Crown's and Mazowian Metrics have been considered. The analysis of the functioning of metrics like database documents of the late medieval and early modern times has been made. Positive and negative aspects of the functioning of this medieval documental form have been highlighted. Modern analogies metrics in this sense have been done.

Keywords: *metric, Lithuanian Metric, Crown's Metric, Mazowian Metric, chancellor, office, archive, database.*

Стаття надійшла до редакції 30.03.2016.

Received 30.03.2016.